

Hakkari İlahiyat Dergisi | Hakkari Journal of Theology

e-ISSN: 2979-9988

3 (Aralık/December 2023), 7-29

Câhiliye Arapları'nın Ulûhiyet Anlayışını Etkileyen Faktörler ve Bunların Esmâ-i Hüsnâ Yoluyla Tashihi

The Factors Affecting the Understanding of Divinity of the Jâhiliyyah Arabs and Correction of These with Asmâ-i Husnâ

Metin YURDAGÜR

Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam
Professor, Kastamonu University, Faculty of Theology, Kalâm
Kastamonu/Türkiye

metinyurdagur@kastamonu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-3583-5190

Atıf: Yurdagür, Metin. "Câhiliye Arapları'nın Ulûhiyet Anlayışını Etkileyen Faktörler ve Bunların Esmâ-i Hüsnâ Yoluyla Tashihi". *Hakkari İlahiyat Dergisi* 3 (Aralık 2023), 7-29.

Citation: Yurdagur, Metin. "The Factors Affecting the Understanding of Divinity of the Jâhiliyyah Arabs and Correction of These with Asmâ-i Husnâ". *Hakkari Journal of Theology* 3 (December 2023), 7-29.

Makale Bilgisi

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş Tarihi | Received: 6 Nisan/April 2023
Kabul Tarihi | Accepted: 6 Haziran/June 2023
Yayın Tarihi | Published: 30 Aralık/December 2023
Yayıncı | Published by: Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Hakkari University Faculty of Theology

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. / Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Dış Hakem - Çift Taraflı Körleme
Double anonymized - Two External

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Metin Yurdagür).

Çıkar Çatışması | Conflicts of Interest

Yazar(lar) tarafından beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/haid>

E-posta: ilahiyatdergi@hakkari.edu.tr

Câhiliye Arapları'nın Ulûhiyet Anlayışını Etkileyen Faktörler ve Bunların Esmâ-i Hüsnâ Yoluyla Tashihi

Özet

Konuya ilişkin hemen hemen bütün temel İslâmî kaynaklar ile bilimsel duyarlılığa sahip bir kısım müsteşriklerin tespitlerine göre, diğer Sâmi kavimler gibi Araplar'ın da benimsedikleri en eski din, aslında "tevhîd" esasına dayanmaktaydı. Ancak Câhiliye döneminden günümüze kadar ulaşan çeşitli bilgi ve belgelerde Araplar'ın ilk dinlerinin tevhîde dayalı olduğunu gösteren kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bu yüzden özellikle İslâm'ın doğuşundan önceki târihî durumu ifade eden Câhiliye dönemi ile İslâm'ın zuhûr edip Hz. Peygamber tarafından tebliğ edilmeye başlandığı sırada Arap Yarımadası'nda yerleşik durumda olan müşrik Araplar'ın benimsedikleri inançlar hakkında en sağlam, güvenilir ve ayrıntılı bilgilere biz, sadece Kur'an-ı Kerîm'den ulaşmaktayız. Kur'an'a göre insan, "kendisini yaratan Yüce Zâtı bilip tanımak (mârifetullâh) ve O'na kulluk etmek (ubûdiyyet) için yaratılmıştır". İnsanın yaratılış gayesi olan kulluk, "beşerî aklın Allah'ı tanıyıp bilmesi, irâdenin de O'na yönelip bağlanması", kendisinde tabîî olarak mevcut olan "fitratullah" (*inanma yeteneği*) sayesinde gerçekleşmektedir. İnsanın yaratılışında zâten başlangıçta mevcut olan bu temel inanma özelliği yanında ilâhî mesaja ve onun tebliğcisine düşen görev, kişiye uyarıcı, hatırlatıcı ve yol gösterici mâhiyette rol oynamaktır. İşte bu makalede, Kur'an'ın nâzil olduğu dönemde Câhiliye Arapları'nın ulûhiyet anlayışını etkileyip şekillendiren Putperestlik, Mecûsîlik, Sâbiîlik, Hanîflik, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi çeşitli din ve inançlar ile sosyal ve kültürel faktörler hakkında kısa ve öz temel bilgiler verilmiş, bunların etkisiyle müşriklerin zihninde yer etmiş olan "*içi boş ve anlamsız bir tanrı tasavvuru*"nun, Hz. Peygamber'in İslâm'ı ve Kur'an'ı tebliğ etmeye başlamasının sonrasında, özellikle ilk nâzil olduğu bilinen âyetlerde yer alan Allah'ın "Rab", "İlâh" ve "Rahmân" gibi ilâhî isimlerinin kullanılmasıyla nasıl anlamlı ve dolu hâle getirildiğine dikkat çekilmiş, bu bağlamda müşrik zihniyetin şirkten süratle uzaklaşıp tevhîde ulaşmasında Esmâ-i Hüsnâ'nın oynadığı rolün katkı ve öneminin de vurgulanmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Hanîflik, Putperestlik, Yahudilik, Hristiyanlık, Sâbiîlik, Mecûsîlik, Esmâ-i Hüsnâ.

The Factors Affecting the Understanding of Divinity of the Jâhiliyyah Arabs and Correction of These with Asmâ-i Husnâ

Abstract

According to almost all the main Islamic sources on the subject and the findings of some scientifically sensitive scholars, the oldest religion adopted by the Arabs, like other Semitic tribes, was actually based on the principle of "tawheed". However, in various information and documents that have survived from the Jâhiliyyah period to the present day, there is no definite information showing that the first religion of the Arabs was based on tawheed. For this reason, we have access to the most solid, reliable and detailed information about the beliefs adopted by the polytheist Arabs who settled in the Arabian Peninsula during the period of Jâhiliyyah, which refers to the historical situation before the birth of Islâm, and when Islâm emerged and began to be communicated by the Prophet Muhammad, only from the Qur'an. According to the Qur'an, man is "created to know and recognise (ma'rifatullâh) the Supreme Being who created him and to serve Him ('ubûdiyyât)". Servitude, which is the purpose of the creation of man, is realised through the "human intellect's recognition and knowledge of Allah, and the will's turning towards Him" and the "fitrat Allah" (ability to believe) naturally present in him. In addition to this basic characteristic of believing, which is already present in the creation of man, the duty of the divine message and its messenger is to play a role as a warning, reminder and guide to the person. In this article, information is given about the various factors affecting the understanding of the divinity of the Jâhiliyyah Arabs at the time of the revelation of the Qur'an. Attention is drawn to how the hollow conception of God in the minds of the Jâhiliyya Arabs was filled with the use of Allah's names "Lord" and "Ilâh". The important role of the Names of God in the attainment of Tawheed the Jâhiliyya Arabs is emphasized.

Keywords: Kalâm, Hanifism, Idolatry, Judaism, Christianity, Sabianism, Magianism, Names of God.

Giriş

Konuya ilişkin hemen hemen bütün İslâmî kaynaklarla bir kısım müsteşriklerin tespitlerine göre, diğer Sâmi kavimler gibi Araplar'ın da benimsedikleri en eski din, aslında “tevhîd” esasına dayanmaktaydı. Ancak Câhiliye¹ döneminden günümüze kadar ulaşan çeşitli bilgi ve belgelerde Araplar'ın ilk dinlerinin tevhîde dayalı olduğunu gösteren kesin bilgiler bulunmamaktadır.

Özellikle İslâm'ın doğuşundan önceki târihî durumu yansıtan Câhiliye dönemi ile İslâm'ın zuhûr ettiği sırada Arap Yarımadası'nda yerleşik olan müşrik Araplar'ın benimsedikleri inançlar hakkında en güvenilir ve ayrıntılı bilgilere ise Kur'ân-ı Kerîm'den ulaşılmaktadır.²

Şimdi Kur'ân'da yer alan³ bu bilgiler ışığında İslâm öncesi Arap coğrafyasında, özellikle bi'setten⁴ önce görülen ve Câhiliye Arapları'nın ulûhiyet anlayışına etki edip onların bu konudaki anlayışlarını şekillendiren çeşitli inançlara, faktörlere ve dinlere kısa bir bakış yapalım:

1. Hanîflik

Kur'ân'a göre insan, “kendisini yaratan Yüce Zâtı bilip tanımak (*mârifetullâh*) ve O'na kulluk etmek (*ubûdiyyet*) için yaratılmıştır”. İnsanın yaratılış gayesi olan kulluk, “beşerî aklın Allah'ı tanıyıp bilmesi, irâdenin de O'na yönelip bağlanması”, kendisinde tabîi olarak mevcut olan “*fitratullah*” (*inanma yeteneği*) sayesinde gerçekleşmektedir.⁵ İnsanın yaratılışında zâten mevcut olan bu temel özellik yanında ilâhî mesaja düşen görev, kişiye uyarıcı, hatırlatıcı ve yol gösterici mâhiyette rol oynamaktır. Nitekim Allah, bu hususta kullarına daima yardımcı olmuş, onlara bahşettiği bu fitrî his ve şuûru, peygamberler tarihi boyunca ilâhî vahiy ile sürekli olarak yönlendirip geliştirmiş, en güzel bir biçimde yaratılan insanın,⁶ fitratına yaraşır bir hayat sürmesi için, zaman zaman kendisine yol göstermek üzere, kendi yüce katından bizzat belirleyip gönderdiği kılavuzlar, rehberler aracılığıyla onlara uymaları gereken temel prensipleri iletterek insanı aslâ başıboş bırakmamıştır.⁷

¹ Genellikle Araplar'ın İslâm'dan önceki dinî ve sosyal hayat telakkilerini ifade etmek için kullanılan bu terim hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Çağrı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri* (İstanbul: Kuramer, 2017), 29-71; Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)* (İstanbul: Kuramer, 2017), 23-26; Adnan Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler* (İstanbul: Kuramer, 2020), 50-51.

² Bu konuya ilişkin bazı örnek âyetler için bk. Mustafa Çağrı, “Arap (İslâm'dan Önce Araplar'da Din)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/317.

³ Câhiliye dönemi Arap coğrafyasında bulunup Kur'ân'da kendilerinden topluca söz edilen bu dinî topluluklar için bk. el-Hac 22/17.

⁴ Genel olarak” peygamberlikle görevlendirme”, özel olarak da “Hz. Muhammed'in peygamberlikle görevlendirilmesi” anlamına gelen bu terim için bk. Ahmet Lütfi Kazancı, “Bi'set”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/217-218.

⁵ Bk. er-Rûm 30/30. Bu kavram hakkında geniş bilgi için bk. Hayati Hökelekli, “Fıtrat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/47-48; İsmail Çalışkan, *Kur'an'da Din Kavramı* (Ankara Okulu Yayınları, 2002), 114-125.

⁶ Bk. et-Tîn 95/4.

⁷ Bk. el-Kiyâme 75/36.

Ancak “sahip bulunduğu güç ve değerlerden habersiz olma, bunların önemini kavrayamama” (*gafllet*),⁸ “gafllet içinde aldatıcı bir güven duygusuyla gerçeğe karşı direnme” (*gurûr*)⁹ ve “kendini beğenip üstün görme, karşısındakini aşağılayıp hor görme, büyükleme, böbürlenip sağa-sola çalım satma” (*kibir*)¹⁰ ve (*ucb*)¹¹ gibi dengesizlikler, insanın bu fitrî inanma duygusunu köreltip ondaki üstün mânevî değerleri örtebilir.¹²

Nitekim “îmân”ın zıddı olan “küfir” kavramının sözlükteki temel anlamı da “örtmek”ten ibarettir. Bu sebeple “kendisinde yaratılıştan mevcut olan inanma yeteneğini köreltip örten” kişilere “kâfir” denmektedir.¹³ Bütün bunlara rağmen, hayatın “*gafllet*, *kibir* ve *ucb*” gibi zaaflara düşmeye imkân vermediği çok nâzık, ciddi ve tehlikeli anlarında, hemen hemen herkes, yaratılışının (*fitrat*) tabî bir gereği olarak derhal Allah’a sığınır ve sadece O’ndan yardım diler.¹⁴

Kur’ân’da daima tekil biçimde kullanılan “ed-dîn” kelimesi, “hak din” (*dînü’l-hak*) ve “gerçekliğini ve etkinliğini daima koruyan dosdoğru din” *mânâsındaki* dîn-i kayyim (*ed-dînü’l-kayyim*) şeklindeki kullanımlarında geniş anlamıyla “İslâm” ile özdeşleştirilmiştir.¹⁵

Bu arada Kur’ân’daki bazı âyetlerde “din” başlığı altında, nüzûl ortamında Arap Yarımadası’nda ve onun çevresinde mevcut olan çeşitli dinlere de işaret edilmiştir.¹⁶

Yaygın kabûle göre Hz. Peygamber’in İslâm’ı tebliğ etmeye başladığı sırada Mekke’de mukîm olan Araplar’ın tamamına yakını putperest ve müşrik olmakla birlikte; o sırada aynı bölgede yaşayan ve kendilerine “Hanîf” denen, Hz. İbrâhîm aleyhisselâm’ın peygamberlik tebligâtından kendilerine intikal etmiş olan bazı temel inançları benimseyen, Allah Teâlâ’yı yegâne ilâh olarak kabul eden, putlar adına kurban edilmiş olan hayvanların etini yemeyen, Allah’a ibadet etmenin gerekliliğinin farkında olmakla birlikte, O’na nasıl kulluk edileceğini tam olarak bilmeyen bazı sâlih insanlar mevcuttu. Kur’ân’ın bu grup hakkında verdiği bilgilerden, “Câhiliye Arapları” arasında çok tanrıcılık ve putperestliğin tamamen yaygın halde bulunduğu dönemlerde bile, kendilerine “Hanîfler” (*hunefâ/ahnâf*) adı verilen bazı “muvahhid” kişilerin bulunduğu, bunların Hz.

⁸ Genellikle “dünya ve âhiret hayatı için gerekli olan şeylerin önemini kavrayama, bunları bile bile terk etme” anlamında kullanılan bu terim için bk. Süleyman Uludağ, “Gaflet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/283.

⁹ “Kişinin, mânevî açıdan değersiz sayılan birtakım şeylere aldanıp kendisini onlarla avutması” anlamına gelen bu terim için bk. Mustafa Çağrı, “Gurur”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/212-213.

¹⁰ Bk. Mustafa Çağrı, “Kibir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/562.

¹¹ Bk. Mustafa Çağrı, “Ucb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/36-37.

¹² Bk. en-Neml 27/14.

¹³ Bk. Mustafa Sinanoğlu, “Küfür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/534.

¹⁴ Bk. el-En’âm 6/63-64; en-Neml 27/62-64.

¹⁵ “Dînü’l-hak” kavramı için bk. et-Tevbe 9/29, 33; el-Fetih 48/28; es-Saf 61/9. “Dîn-i Kayyim” tabiri için bk. et-Tevbe 9/36; Yûsuf 12/40; er-Rûm 30/30, 43; el-En’âm 6/161; el-Beyyine 98/5. Ayrıca bk. Günay Tümer, “Din (Genel Olarak Din)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/313; M. Sait Özervarlı, “Dîn-i Kayyim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/351. Ayrıca bk. Çalışkan, *Kur’an’da Din Kavramı*, 68-69.

¹⁶ Örnek olarak bk. Âl-i İmrân 3/19, 85. Ayrıca bk. Salime Gürkan, “Temel Kavramlar”, *Kur’an’da Yahudiler*, ed. Ömer Faruk Harman (İstanbul: Kuramer, 2019), 29.

İbrâhim'in dinini yaşamaya ve yaşatmaya çalıştıkları,¹⁷ kendilerinin Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerden uzak kaldıkları,¹⁸ ayrıca putperestlikle de mücadele ettikleri anlaşılmaktadır.¹⁹ Nitekim bunlar Kur'ân-ı Kerîm'de: "*Putperestlikten, yalancılıktan ve Allah'a şirk koştuktan sakınan samimi dindarlar*" olarak övgüyle anılmışlardır.²⁰ Buna göre Hanîflik, aslâ bir şirk inancı olmadığı gibi, Yahudilik ve Hıristiyanlık da değildir; bu din, Allah'ın başlangıçtan itibaren bütün insanlara peygamberleri vasıtasıyla bildiregeldiği, insan tabiatına (*fitrat*) en uygun olan tevhîd dinidir.²¹ Kur'ân-ı Kerîm'de bu husus: "*Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah'ın insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir! Allah'ın yaratışında herhangi bir değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur, fakat insanların çoğu bilmezler!*" meâlindeki âyet-i kerîme'de²² ifade edilmiştir.

Elimizdeki kaynaklarda, Hanîfler ve onların inançları hakkında, Kur'ân'da zikredilen bu hususlar dışında, son derece kısıtlı bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynaklarda yer alan bazı rivâyetlerden anlaşıldığına göre "Hanîfler", düzenli bir dînî cemâat oluşturmaktan çok, münferit şekilde dindarca bir hayat sürmeye gayret eden sâlih, âbid ve zâhid kişilerdi. Aynı rivâyetlerde bi'setten önce yaşamış olan Hanîfler arasında Varaka b. Nevfel;²³ Ubeydullah b. Cahş; Osman b. Huveyris ve Zeyd b. Amr b. Nüfeyl²⁴ gibi kişilerin isimleri sayılmaktadır. Bunlardan hareketle, hemen hemen bütün Hanîflerin, kendi dönemlerinde çevrelerinde "*soylu, bilgili ve kültürlü kişiler*" olarak tanınıp bilindikleri söylenebilir. Nitekim Kus b. Sâide,²⁵ Ümeyye b. Ebü's-Salt,²⁶ Süveyd b. Âmir, Abîd b. Ebras²⁷ ve Âmir b. ez-Zarb el-Udvânî gibi bazı ünlü şâir ve hakîmler de, söz konusu kaynakların bize aktardığı "*Hanîfler Listesi*"nde yer almaktadır.²⁸

¹⁷ Bk. el-Bakara 2/135.

¹⁸ Bk. Âl-i İmrân 3/67.

¹⁹ Bu kavramın geçtiği âyet-i kerîmelerin anlamları ve değerlendirilmesi için bk. ;; Çalışkan, *Kur'an'da Din Kavramı*, 125-131; Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 271-273.

²⁰ Bk. el-Hac 22/30-31.

²¹ Bk. Tümer, "Din", 9/316.

²² Bk. er-Rûm 30/30.

²³ Kaynaklarda, kendisinin Mekke'deki ünlü Hanîflerden biri olduğu, dînî yaşantısı hakkında farklı görüşler bulunduğu, dönemindeki putperest Araplar'ın yaşayışlarından hoşlanmadığı, bu yüzden de yeni bir din arayışı amacıyla Suriye'ye yaptığı bir seyahatin ardından Hıristiyanlığı seçtiği kaydedilen bu zât hakkında geniş bilgi için bk. Bünyamin Erul, "Varaka b. Nevfel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/517-518.

²⁴ Bk. Halit Özkan, "Zeyd b. Amr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/316-317; Metin Yurdagür, "Fetret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/475; Metin Yurdagür, *İslam Düşüncesinde Fetret Kavramı* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1998), 29.

²⁵ Bk. Mehmet Ali Kapar, "Kus b. Sâide", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/460.

²⁶ Bk. Zülfikar Tüccar, "Ümeyye b. Ebü's-Salt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/303-305.

²⁷ Bk. Azmi Yüksel, "Abîd b. Ebras", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/308-309.

²⁸ Hanîflerle ilgili isim listeleri ve kaynakları hakkında bk. Şaban Kuzgun, "Hanîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/38; Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 274-276; İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an'ı Kerim ve Hanifler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1-4 (01 Haziran 1963), 81-92.

2. Putperestlik

Konuyla ilgili hemen hemen bütün kaynaklarda, Câhiliye döneminde ve Kur'ân'ın nüzûl ortamında, özellikle Araplar arasında putperestliğin çok yaygın bir inanç şekli olduğu kaydedilmektedir. Öte yandan bazı Müslüman âlimler, kaleme aldıkları genel tarih kitaplarının yanında, özellikle Câhiliye Arapları'nın inançları, ibâdet şekilleri, onların tapındıkları putlar (*ilâh/âlihe, sanem/esnâm, vesen/evsân, nid/endâd, timsâl/temâsîl, ünsâ/inâs, cib-tâgût*) ve bunların yerleştirildikleri mekânlar (*büyütü'l-esnâm*) ve onlar için edinilen "*tapınaklar/sunaklar*" hakkında bazı müstakil eserler yazmışlarsa da, bunlar arasından sadece ünlü nesep âlimi ve tarihçi İbnü'l-Kelbî'nin (ö. 204/819 [?]) *Kitâbü'l-Esnâm*'ı ile Arap dili ve edebiyatı, tefsir, ahbâr ve ensâb alanlarının meşhur âlimi Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ et-Teymî'nin (ö. 209/824 [?])²⁹ *Kitâbü Eyyâmi'l-Arab kable'l-İslâm*'ı (nşr. Âdil Câsim el-Beyâtî, I-II, Beyrut 1407/1987) günümüze kadar ulaşabilmiştir.³⁰

Kur'ân'ın "şirk" olarak tanımladığı, "*Yüce bir Yaratıcı'nın varlığına inanmakla birlikte, O'nun dışında ve O'ndan daha aşağı bir konumdaki başka ilâhların varlığına inanma; evreni yaratan ve idare eden en yüce varlığın ulûhiyyet ve rubûbiyyetine birtakım ortaklar kabul etme inancı*", sadece Araplar'a özgü sapkın bir yönelim olmayıp dünyanın çeşitli bölgelerinde oldukça yaygın şekilde karşılaşılan yanlış bir anlayıştır.³¹

Kendilerini tevhdî dâvet etmek üzere zaman zaman Allah tarafından gönderilen uyarıcı birçok peygambere rağmen, insanların bu çağrılardan çok kısa bir süre sonra tevhdî inancından uzaklaşıp şirke meylettikleri gerçeği göz önünde bulundurulursa, beşeriyetin tarih boyunca sergilediği bu "*gerçekte Allah'a ait olan çeşitli isim ve vasıfları, birtakım bâtil tanrılara atfetme*" şeklinde özetlenebilecek olan yanlış yönelimlerini ifade eden şirkin, bütün insanlar arasında bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde çok sıklıkla benimsenen "oldukça yaygın bir inanç biçimi" olduğunu söylemek herhalde yanlış bir tespit olmaz. Nitekim bu tür sapmaların, günümüzde de tevhdî inancına sahip olduğunu iddia eden insanlar arasında bile, maalesef şuûrlu veya şuûrsuz olarak ortaya konulan oldukça yaygın bir inanç tarzı olduğu gözlemlenmektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere, kökeninin oldukça eskilere dayandığını söyleyebileceğimiz, ancak kaynağı hakkında açık bir kanıtlama imkânı bulamadığımız bazı tespitler ışığında, İslâm Öncesi Arapları'nın ulûhiyyet inançlarının temel özelliğinin, Allah'ın varlığına inanmanın yanı sıra, O'nun dışındaki birtakım varlıklara da bazı ilâhî

²⁹ Bu müellif ve eseri hakkında bk. Süleyman Tülücü, "Ma'mer b. Müsennâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/551-552; Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 36.

³⁰ İbnü'l-Kelbî'nin *Kitâbü'l-Esnâm*'ının asıl metni ile Rosa Klinke tarafından geniş notlar eklenerek Almanca'ya yapılmış olan tercümesini (*Das Götzenbuch des Ibn al-Kalbî*, Leibzig 1941), *Putlar Kitabı: Kitâb al-Asnâm* (Ankara 1969) adıyla Türkçe'ye aktaran Beyza Düşüngen'in çevirisi hakkında bk. Süleyman Tülücü, "Kelbî, Hişâm b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/204-205; Osman Cilacı, "Kitâbü'l-Esnâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/100-101.

³¹ Şirkin çeşitli anlamları, ortaya çıkışı, insanları bu yanlış inanca götüren yollar ve buna düşme sebepleri hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Sinanoğlu, "Şirk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/193-198; Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 52-53.

vasıf ve isimler atfederek bunları “O’na ortak koşma ve ortak edinme” şeklindeki bir anlayış olduğu söylenebilir.

Terim olarak şirk: “Allah’ın zâtında, sıfatlarında, fillerinde veya O’na ibâdet edilmesi hususlarında O’nun ortağının, denginin yahut benzerinin bulunduğu inanma” anlamına gelmektedir. İslâm âlimleri, tıpkı tevhîd inancını incelerken yaptıkları gibi, şirki de “ulûhiyyet” ve “rubûbiyyette şirk” şeklinde iki kısımda incelemişlerdir:

Ulûhiyyette şirk: “Allah’a ilâhlığında ortak koşmak, O’ndan başka bir varlığı O’na ortak kabul etmek” demektir. Bu tür şirkin kapsamına giren varlıkların tam olmasa bile, kısmî anlamda bir tür tanrılık fonksiyonuna sahip bulduklarına inanılırKur’ân’da müşriklerin ortaya koyduğu bu mev’hûm (*sanal*) ortaklar: “şerîk/şürekâ’(ortak), küfüv/küf’ (denk, benzer), velî/vâlî/evliyâ (dost, efendi), nid/endâd (özünde benzeri), şefî/şüfeâ’ (şefâatçi, aracı, yardımcı), şehîd/şühedâ (yardımcı, lehte şahitlik yapan, moral veren)” gibi kelimelerle ifade edilmiş; bu sapkın anlayış Kur’an’da Fâtiha Sûresi’nin: “Ancak Sana ibadet eder ve sadece Sen’den yardım dileriz!” meâlindeki dördüncü âyetinin yanı sıra, İhlâs ve Kâfirûn sûreleriyle de kesinlikle reddedilmiştir.

Rubûbiyyette şirk ise: “Allah’a âlemlerin rabbi oluşu hususunda ortak tanımak, O’nun sıfat ve fiillerinde, âleme ve insana yönelik şefkat, merhamet ve geliştirerek yaşatma fonksiyonunu (*rubûbiyyet*) kabullenme konusunda O’ndan başka bir müdebbirin mevcûdiyetini kabul etmek” anlamına gelmektedir. Kur’ân’da bu tür şirk: “(Ey Peygamber!) Müşriklere de ki: Allah’ı bırakıp ta tanrı diye kendilerine tapındığınız şeylere yalvarıp durun bakalım! (Bilin ki) onlar, göklerde veya yerde zerre kadar bir güç ve nüfûz sahibi olmadıkları gibi, göklerin ve yerin yaratılışında da onların en ufak bir pay ve rolleri söz konusu değildir. Kaldı ki Allah, onların yardımına da hiçbir zaman muhtaç değildir!” buyrulurak³² yerilmektedir.

Tek Tanrı’ya inanmanın (*monoteizm*) karşıtı olan tüm inanç türleri, Grekçe kökenli *polus* (çok) ve *theos* (tanrı) kelimelerinden oluşturulmuş “politeizm” (*politeisme*) terimiyle ifade edilir. Çok tanrılı dinlerde ilâhî varlıkları temsil ettiğine inanılan birtakım obje ve figürlere tapınma anlamındaki putperestlik de şirk kapsamı içinde yer alır. Batı kaynaklarında Yunanca “*eidolon*” (idol/put) ve “*latreia*” (tapınma) kelimelerinden türetilen “*idolatry*” ve Latince’deki “*pagan*” (köylü, taşralı) kelimesinden türeyen “Paganizm” (*paganisme*) terimiyle ifade edilen putperestlik, “birtakım sûret ve temsillere çeşitli yanlış düşünce ve sebeplere değer verip kendilerine tâzimde bulunma” şeklinde tanımlanabilir.³³ İslâmî kaynaklara göre putperestlik, Hz. Nûh döneminde başlamış, bu çirkin gelenek Hûd,³⁴ Âd³⁵ ve Semûd³⁶ kavimlerinde de sürdürülmüştür. Öte yandan Hz.

³² Bk. Sebe’ 34/22.

³³ Bk. Ahmet Güç, “Put”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/364-365; Ahmet Güç, “Putperestlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/365; Sinanoğlu, “Şirk”, 39/194.

³⁴ “Âd” kavmine gönderildiği bildirilen bu peygamber hakkında bk. Ömer Faruk Harman, “Hûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/279-281.

³⁵ Bu kavim hakkında bk. Celal Kırca, “Âd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/333-334.

³⁶ Hz. Sâlih’in tebliğ faaliyetinde bulunduğu bu eski Arap kavmi için bk. Celal Kırca, “Semûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/500-501.

İbrâhîm'in devrinde de puta tapıcılığın çok yaygın olduğu, hattâ onun babası olan Âzer'in³⁷ "geçimini put imâl edip satarak sağlayan bir kişi" olarak tanındığı, İbrâhîm peygamberin de bu konuda babasına çeşitli uyarılarda bulunduğu,³⁸ ayrıca onun putperest kavmiyle de amansız şekilde mücadele ettiği, ancak bundan olumlu bir sonuç alamadığı,³⁹ putperestlik geleneğinin, onun soyundan gelenler ve başta Harrânîler (*Keldânîler/Nabatîler*)⁴⁰ olmak üzere, çeşitli milletler arasında sürdürüldüğü bilinmektedir.

Konuyla ilgili kaynaklar, Araplar'daki "çok tanrıcılık" gibi putperestliğin de yabancı kökenli olduğunu belirtmektedir. *Mürûcû'z-zeheb* adlı ünlü eseriyle tanınan tarihçi Mes'ûdî'ye (ö. 345/956) göre Araplar, başlangıçta yüce bir yaratıcının varlığını inkâr etmiyorlardı. Ancak bunlar, zamanla tefekkür, istidlâl ve araştırmayı terk edince, bu yüce yaratıcının heybet ve azameti karşısında ezilerek O'na ancak bazı araçlar vasıtasıyla yaklaşılabileceklerini düşündüler. Bunun sonucunda da *esnâm, evsân, endâd ve temâsîl*⁴¹ gibi "şekline, üretildiği malzemeye ve halk nezdindeki değerine göre farklı anlamlar taşıyan" kelimelerle ifade edilen "put, cib, tâgût,⁴² heykel ve dikili taşlar" gibi birtakım maddî ve somut nesnelere tapınmaya başladılar.⁴³

İslâm tarihçilerinin hemen hemen hepsi Amr b. Luhayy'⁴⁴ adlı kişinin ortaya çıkışına kadar Araplar'ın muvahhid olduklarını, Bilâd-ı Şâm'da (Suriye) bulunduğu sırada putperestliği yakından tanıma fırsatı bulan Amr'ın, Hicaz'a dönüşünde kendi halkını bu inanca dâvet ettiğini, Mekke'ye ve Arabistan'ın diğer birçok merkezine çeşitli putlar yerleştirdiğini veya bunların dağıtımını yaptığını kaydederler.⁴⁵

³⁷ Bu şahıs hakkında bk. Günay Tümer, "Âzer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/316-317.

³⁸ Bu konuya ilişkin âyetler için bk. el-En'âm 6/74; Meryem 19/42-48.

³⁹ Hz. İbrâhîm'in tevhîd çağrıları ve bunların sonuçları için bk. el-En'âm 6/80-81; el-Enbiyâ 21/51-73; eş-Şuarâ 26/70-89; es-Sâffât 37/83-100.

⁴⁰ Bu konuda geniş bilgi için bk. Şinasi Gündüz, "Harrânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/240-242; Kadir Albayrak, "Keldânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/207-210; Mahmut Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan* (İstanbul: Kuramer, 2016), 133; Ahmet Ağırakça, "Nabatîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/357-358.

⁴¹ Bu kavramlar için bk. Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 105-107.

⁴² "Allah'tan başka tapınılan her şey, hak dinin ve gerçek ma'bûdun dışında kalan tüm bâtil din ve inançlar, putlar ve tüm şer odakları" anlamında kullanılan bu iki Kur'an terimi ile bunların zikredildiği âyetler için bk. Metin Yurdağür, "Cibt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/520; Metin Yurdağür, "Tâgût", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/372.

⁴³ Bk. Ebü'l-Hasan b. 'Alî Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. M. Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: y.y., 1384-85/1964-65), 2/145-146.

⁴⁴ Yaşadığı dönem hakkında kesin bilgi bulunmayan bu kişi hakkında bk. Abdülkerim Özaydın, "Amr b. Luhay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/87-88; Güç, "Putperestlik", 34/366-367; Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 67vd.; M. Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri", *Cahiliye Araplarının Uluhiyet Anlayışı*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 10-16.

⁴⁵ Çağrı, "Arap", 3/317.

Kur'ân-ı Kerîm'de İslâm öncesinde birer “*ibadet objesi*” olarak kabul edilen putlar arasında *Vedd*⁴⁶, *Süvâ*⁴⁷, *Yegûs*⁴⁸, *Yeûk*⁴⁹ ve *Nesr*⁵⁰ gibi, önce Nûh kavminin, daha sonraları ise Araplar'ın bir kısmının taptığı bazı putların adları zikredilmiştir.

Kur'ân'da özellikle Araplar'ın kendilerine tapındığı *Lât*,⁵¹ *Menât*⁵² ve *Uzzâ*⁵³ gibi bazı putların adları da geçmektedir.⁵⁴ Bunların bir kısmı, Kureyşliler'in yanı sıra diğer Arap kabileleri tarafından da saygın kabul edilip kendilerine tapınılan putlardı. Kur'ân, bu putlardan bazılarının müşrikler tarafından birer “*dişi varlık*” (tanrıça) olarak tasavvur edildiklerini de eleştirel bir dille nakleder.⁵⁵

Araştırmalarını daha çok İslâm öncesi Arap tarihi alanına hasretmiş olan Iraklı yakın dönem tarihçisi Cevâd Ali'ye (1907-1987) göre, Milâttan sonraki yıllarda Arap Yarımadası'nda ve daha çok Güney Arabistan'da bir “Rahmân inancı” ile karşılaşmaktadır. Hattâ bazı kaynaklarda Mekkeliler'in de Yemen ile olan yakın ilişkileri sebebiyle bu inanca sahip oldukları ve onların Arapça'da çoğul şekli bulunmayan bu lafzı, daha çok kendi tasavvurlarındaki “Allah” mefhûmu için kullandıkları belirtilmektedir. Her ne kadar bu inancın Yahudilik'ten alındığını öne sürenler olmuşsa da⁵⁶, bazı araştırmacılar bu görüşü sağlam gerekçelerle reddetmişlerdir.⁵⁷

Câhiliye Arapları'nda şirk, birtakım bölgesel ve yerel farklılıklar gösterse de, genel anlamda onlarda hâkim olan şirk zihniyeti birbirine çok benzemektedir. Pratik olarak

⁴⁶ Bk. Şevket Yavuz, “Ved”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/589-590.

⁴⁷ Bk. Şinasi Gündüz, “Süvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/182-183.

⁴⁸ Bk. Ömer Faruk Harman, “Yegûs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/388-389.

⁴⁹ Bk. Ömer Faruk Harman, “Yeûk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/508.

⁵⁰ Bk. Fuat Aydın, “Nesr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/11.

⁵¹ Bk. Tevfik Fehd, “Menât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/121-122; Söylemez, “Câhiliye Arap İnancında Putların Yeri”, 32-33; M. Mahfuz Söylemez, “Câhiliye Döneminde Lât Kültü”, *Câhiliye Araplarının İlahları*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 51vd.; İbrahim Usta, *İslam Öncesi Arap Mitolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 138vd.; Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 110-113.

⁵² Bk. Fehd, “Menât”, 29/121-122; İsrail Balcı, “Kur'an'da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: el-Menât”, *Câhiliye Arapların İlahları*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 91vd.; Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 108-110.

⁵³ Bk. Şevket Yavuz, “Uzzâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/268-269; Usta, *İslam Öncesi Arap Mitolojisi*, 145-157; Adem Apak, “Uzzâ”, *Câhiliye Arapların İlahları*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 111vd.; Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 113vd.

⁵⁴ Bk. en-Necm 53/19-20. Bu âyetler değerlendirilirken, Hac Sûresi'nin bu konuyla bağlantılı kabul edilen âyetleri de (el-Hac 22/52-54) dikkate alınmalı; bu bağlamda Hz. Peygamber'e çok çirkin bir isnâd olan ve tarihte “*Garânik Meselesi*” olarak bilinen konu da mutlaka incelenmelidir. Geniş bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, “Garânik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/361vd.

⁵⁵ Bk. en-Nisâ 4/117; en-Necm 53/21-23.

⁵⁶ Bk. Andrew Rippen, *Kur'an'daki Hanîf/ler ve Nasârâ Üzerine Araştırmalar*, çev. Fuat Aydın (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 146-150.

⁵⁷ Bk. Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm* (b.y.: y.y., 1422/2001), 31, 37vd.; Bekir Topaloğlu, “Allah (Giriş)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/482; Bekir Topaloğlu, “Rahmân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/415; Çağrı, “Arap”, 3/316.

Allah'a doğrudan ulaşamayacaklarını düşünen bu müşrik zihniyet, O'na, ortak koştığı bu tür aracı varlıklar vasıtasıyla ulaşabileceğini tasavvur etmektedir. Bu yüzden de onlar, kendi dünyalarında benimsedikleri bazı tanrı ve put adlarından ayrı olarak "*en yüce mâbûd ve yaratıcı tanrıyı*" ifade etmek üzere "Allah" kelimesini de kullanıyorlardı. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de bu müşrik Araplar'ın: "*Onlara (putlara) sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz!*" dedikleri⁵⁸ nakledilmekte, böylece onların, putları kendilerine sadece birer "*şefâatçi*" olarak kabul ettikleri açıkça belirtilmiş olmaktadır.

Müşrik Araplar'ın inanç dünyasında şefâat kavramı⁵⁹ oldukça önemli bir işgal etmektedir. Kur'an, onların bu kavrama yükledikleri yanlış inanışlara yönelik olarak çok açık ve net eleştirilerde bulunmuştur. Buna göre Yüce Allah, hiçbir varlığı kendisine ortak (*şerîk*) kabul etmediği gibi; O, kendi otoritesinin yanında başka bir *şefî'* de (şefâatçi) kabul etmemektedir. Bu nedenle Kur'ân'a göre Allah'ın dışındaki bazı varlıkları kendilerine şefâatçi (*süfeâ'*) edinenler, umduklarına aslâ nâil olamayacaklardır. Zira onların kendilerine şefâatçi edindikleri bu zavallı varlıkların şefâat etmeye ne yetkileri ne de güçleri bulunmaktadır. Dolayısıyla müşriklerin bu konudaki beklentileri boş bir ümit ve zandan ibarettir. Zira şefâat le ilgili bütün yetki ve tasarruf, sadece Allah'a aittir.⁶⁰

Sonuç olarak Kur'ân'ın şirk olarak tanımladığı ve "*Yüce bir Yaratıcı'nın varlığına inanmakla birlikte, O'nun dışında ve dûnundaki birtakım başka ilâhların varlığına inanıp onlara da saygı gösterme, onları yüceltme (tâzim) ve kendilerine kullukta (ta'abbüd) bulunma inancı*"nın,⁶¹ sadece Câhiliye Arapları'na mahsus bir inanış tarzı olmayıp bütün dünyada oldukça geniş ve yaygın bir şekilde karşılaşılan yanlış bir inanç olgusu olduğunu yeniden belirtmeliyiz.

Ancak Allah'ın varlığını kabul edip O'na saygı duymanın yanı sıra bununla yetinmeyip bazı başka varlıkları yüceltip kendilerini "*rab*" ve "*ilâh*" olarak kabul etmek, onlara *ulûhiyyet, rubûbiyyet ve kudret* ifade eden ve Allah'a ait olan bazı sıfat ve isimleri isnâd etmek, yani gerçekte Allah'a ait olan bu isim ve sıfatları, O'nun dışındaki bu yaratılmış, zavallı ve âciz varlıklara atfetmek, daha çok bir Câhiliye anlayışı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶²

İslâm Öncesinde Arap Yarımadası ve Çevresindeki Dinler:

1. Yahudilik

Kur'ân'ın nüzûl ortamında Arabistan'ın bazı bölgelerinde kendisiyle karşılaşılan dinlerden biri de Yahudilik'tir. Araplar ve Yahudiler, beşer tarihinin en eski döneminden günümüze kadar varlığını sürdüren iki Sâmî ulustur. Yahudiler kendilerini şecere olarak

⁵⁸ Bk. ez-Zümer 39/3.

⁵⁹ Bu kavram hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Alıcı, "Şefaât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/411 vd.; Ayrıca bk. Akif Akay, *İslam İnancında Şefaât* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2016), 39-44, 162-163.

⁶⁰ Bk. ez-Zümer 39/43-44; Yûnus 10/18; ez-Zuhruf 43/86.

⁶¹ Bk. ez-Zümer 39/3.

⁶² Bu inanca delâlet eden âyetler için bk. el-Mü'minûn 23/84-90; el-Ankebût 29/61, 63. Ayrıca bk. Recep Kılıç, "Kur'an'da Ulûhiyyet Anlayışı Üzerine", *Kur'an'ı Anlamanın Fikri Arkaplanı: Varlık Bilgi İnsan*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Kuramer, 2017), 207-209.

Hız. İbrâhîm'e nispet etmektedirler. Onlar, bu şecere bağıny Hız. İbrâhîm'in oğlu Hız. İshâk üzerinden kurarken; Araplar ise aynı bağı, Hız. İsmâil üzerinden kurmaktadır.⁶³

Bi'setten önce ve İslâm'ın zuhûru sırasında Arap Yarımadası'nda Yahudilik, Akabe Körfezi'ndeki Eyle Limanı'ndan⁶⁴ Yemen ve Uman'ın en ücrâ köşelerine, Yesrib'ten (*Medine*) Bahreyn'e kadar uzanan çok geniş bir bölgede yayılmış bulunmaktaydı. O dönemde Yemen bölgesi dışında Yahudi nüfusunun yoğun olarak bulunduğu coğrafya ise, daha çok Hicaz bölgesinin kuzeyi idi. Yesrib (*Medine*) başta olmak üzere Hayber, Vâdilkurâ, Teymâ, Meknâ, Fedek, Tâif ve Yemen, bu dönemde Yahudiler'in yaşadıkları başlıca önemli merkezlerdi. Mekke'de ise Yahudi nüfus yoktu. Ancak bölgede her yıl düzenlenen panayırlara, hem ticaret yapan hem de kâhinlik faaliyeti gösteren pek çok Yahudi katılıyordu.

İslâm öncesi dönemde "Yesrib" olarak anılan Medine'ye Yahudiler, şehrin yerlileri olan Arap asıllı Amâlika⁶⁵ ve Cürhümlüler'i⁶⁶ yurtlarından çıkararak yerleşmişlerdi. İslâmiyet'i kabul ettikleri sırada Medine'de söz sahibi olan ve bu şehri Yahudi kabilelerle paylaşan Arap asıllı Evs⁶⁷ ve Hazrec⁶⁸ kabileleri ise buraya daha sonraki dönemlerde gelmiş, zaman içinde şehrin yönetimini ele geçirmişlerdi. Her ne kadar Resûl-i Ekrem'in Medine'ye hicreti sonrasında şehirde bu iki kabilenin siyâsî üstünlüğü varsa da, sosyo-kültürel ve ticârî anlamda şehre Yahudiler hâkimdi. Kabileler şeklinde yapılanan ve her kabilenin de kendi başkanı tarafından yönetildiği Medine'de merkezî bir otorite bulunmamaktaydı. Medine'de Benî Kaynukâ',⁶⁹ Benî Kurayza⁷⁰ ve Benî Nadîr⁷¹ ile birlikte, yirmiden fazla Yahudi kabilesi bulunmaktaydı. Bu kabileler, her ne kadar kültürel açıdan büyük ölçüde Araplaşmışlarsa da, kendi kökenlerini unutmamışlar, Filistin'de yaşadıkları dönemlerde kültürel hayatlarında şekillenen dînî inanç ve uygulamaları büyük ölçüde korumuşlardı.

Hız. Peygamber Medîne'ye hicret ettiğinde bu şehrin nüfusunun hemen hemen yarısını Yahudiler oluştuyordu. Medine dışındaki en güçlü ve teşkilâtly Yahudi cemaati

⁶³ İslâm öncesinde Arap Yarımadası'ndaki Yahudiler hakkında geniş bilgi için bk. Nuh Arslantaş, *Hız. Muhammed Döneminde Yahudiler* (İstanbul: Kuramer, 2016).

⁶⁴ Bu coğrafi bölge için bk. Mustafa L. Bilge, "Akabe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/209-210.

⁶⁵ En eski Arap kabilesi olduğu kabul edilen bu "yarı efsânevi" göçebe Samî kavim hakkında bk. Sargon Erdem, "Amâlika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/556-558.

⁶⁶ Kahtânîler'e mensup bu eski Arap kabilesi hakkında bilgi için bk. Ahmet Önkâl, "Cürhüm (Benî Cürhüm)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/138.

⁶⁷ Medine'de ensârı oluşturan Kahtânî asıllı bu kabile için bk. Hüseyin Algül, "Evs (Benî Evs)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/541-542.

⁶⁸ Bu kabile için bk. Ahmet Önkâl, "Hazrec (Benî Hazrec)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/143-144.

⁶⁹ İslâm'ın doğuşunda Medine'de yaşayan üç Yahudi kabilesinden biri olan bu topluluk hakkında bk. Casim Avcı, "Kaynukâ' (Benî Kaynukâ')", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/88.

⁷⁰ İslâm'ın doğuşunda Medine'de yaşayan üç Yahudi kabilesinden biri olan bu topluluk hakkında bk. Casim Avcı, "Kurayza (Benî Kurayza)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/431-432.

⁷¹ Bu Yahudi kabilesi hakkında bk. Nadir Özkuyumcu, "Nadîr (Benî Nadîr)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/275-276.

ise Hayber'de yerleşik olarak bulunuyordu.⁷² İslâm'dan önce Yemen bölgesinde Yahudiliği benimseyen Himyerîler'in⁷³ son kralı Zû Nüvâs'ın (ö. 525)⁷⁴ bölgedeki Hıristiyanları zorla Yahudi yapmak istediği süreçte, onun baskılarıyla Yahudiliği kabul edenler olmuştur. Öte yandan İslâm düşmanlığıyla tanınan ünlü Yahudi şâiri Ka'b b. Eşref'in (ö. 3/624) babası Tay Kabilesi'ne⁷⁵, annesi ise Benî Nadîr'e mensup idiler.⁷⁶

Allah'ın birliğine iman etmeyi dinin esası, ilâhî hükümleri ihtiva ettiği inandıkları Tevrat'ı dinin temeli, ilâhî vahye muhatap olan ve bunu kavmine tebliğ eden Hz. Mûsâ'yı da kendilerinin peygamberi olarak kabul eden Yahudiler, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanlarla komşu olmuşlardır. Özellikle Medine döneminde onların Müslümanlarla olan ilişkileri Kur'ân'a yansımış, Müslümanlarla iç içe yaşayan bu toplumun onlarla olan münasebeti, İslâm'ın kendilerine verdiği Ehl-i Kitâb⁷⁷ statüsüyle ayrı bir önem kazanmıştır.

Kur'ân'da Yahudiler'e yönelik isimlendirme ve hitâb tarzlarına baktığımızda da, bu yüce kitapta onlar hakkında: “*Benî İsrâîl, yehûd/yehûdî, hûd, ellezîne hâdû, ehlü'l-kitâb, ehlü'z-zikr, ellezîne ûtü'l-kitâb, ellezîne yekraûne'l-kitâb, ellezîne ûrisü'l-(verisü'l) kitâb*” gibi ifadelerin kullanıldığı görülmektedir⁷⁸.

Öte yandan Kur'ân'da Yahudiler'in tevhîd ve ulûhiyet anlayışlarına⁷⁹ ciddi eleştiriler yöneltilmekte, onların Allah hakkındaki çeşitli iddialarının⁸⁰ yanlışlığına dikkat çekilmektedir.⁸¹ Kur'ân, Yahudiler'in “*seçilmişlik*” iddialarını da reddetmekte,⁸² onların Allah'a verdikleri sözü tutmadıklarını, kendilerine verilen onca nimete rağmen nankörlükte bulduklarını,⁸³ onlardan alınan ilâhî ahid ve mîsâka uymadıklarını ve onların Allah'a verdikleri sözden caydıklarını bildirmektedir.⁸⁴

⁷² Bu konuda geniş bilgi için bk. Hikmet Zeyveli, *Medine Sahifesi* (İstanbul: Kuramer, 2019), 30-34.

⁷³ İslâmiyet'ten önce Güney Arabistan'da kurulan güçlü devletlerden biri olan bu hânedân hakkında geniş bilgi için bk. Hüseyin Algül, “Himyerîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/62-63; Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 79 vd.

⁷⁴ Bu hükümdar hakkında geniş bilgi için bk. Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 95vd.; Nuh Arslantaş, “Zûnüvâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/511-513; Muhammed Eroğlu, “Ashâbü'l-Uhdûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/471.

⁷⁵ Bk. Adem Apak, “Tay (Benî Tay)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/187-188.

⁷⁶ Bk. Mehmet Ali Kapar, “Kâ'b b. Eşref”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/3.

⁷⁷ Bk. Remzi Kaya, “Ehl-i Kitap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/516-519.

⁷⁸ Bk. Ömer Faruk Harman, “Yahudilik (İslâm Kaynaklarında Yahudilik)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/221; Gürkan, “Kur'an'da Yahudiler”, 33vd.

⁷⁹ Bk. el-Bakara 2/55-56; el-Mâide 5/18; el-Mü'minûn 23/91. Ayrıca bk. Kılıç, “Kur'an'da Ulûhiyet Anlayışı Üzerine”, 213-214.

⁸⁰ Onların: “Allah hiç kimseye kitap indirmedir” (el-En'âm 6/91); “Allah'ın eli sıkıdır” (el-Mâide 5/64; en-Nisâ 4/53) ve “Allah fakir, biz zenginiz” (Âl-i İmrân 3/181) gibi çirkin söylemleri, bu iddialarına örnek olarak gösterilebilir.

⁸¹ Kur'ân'ın bu husustaki eleştirileri için bk. Harman, “Yahudilik”, 43/221-223; Ömer Faruk Harman, “İnanç ve İbadetleri”, *Kur'an'da Yahudiler*, ed. Ömer Faruk Harman (İstanbul: Kuramer, 2019), 285vd.; Arslantaş, *Hız Muhammed Döneminde Yahudiler*, 152 vd.

⁸² Bk. el-Mâide 5/18.

⁸³ Bk. el-Bakara 2/57-60; el-A'râf 7/160-161; Yûnus 10/95; Tâhâ 20/80-81; ed-Duhân 44/32-33.

⁸⁴ Bk. el-Bakara 2/63-64; 83-85.

2. Hıristiyanlık

İslâm'ın doğduğu dönemde Araplar arasında müntesibi bulunan dinlerden biri de Hıristiyanlıktır. İslâm öncesi diğer ilâhî dinlerde olduğu gibi gerek Kur'ân'da gerekse hadislerde Hıristiyanlığa da çeşitli açılardan temas edilir. Ancak Kur'ân bu dine doğrudan değil, mensuplarının adı olan “*Nasârâ*”⁸⁵ kelimesiyle atıfta bulunur. Hıristiyanlara kitapları sebebiyle “*Ehlü'l-İncîl*”, kutsal ve önemli bir dinî figür olarak kabul edip saygı gösterdikleri “haç” (*istavroz*) işaretinden dolayı “*Ehlü's-salîb*” adı da verilir.⁸⁶

Öte yandan Kur'an'ın bütün ilâhî din mensupları için kullandığı “*ehlü'l-kitâb*” terimi, tabîî olarak hıristiyanları da kapsamaktadır. İslâmî eserlerde ise hıristiyanları ifade etmek üzere “*Mesîhî*” (*Mesîhiyyûn*) ve “*İsevi*”; Hıristiyanlık için de “*Nasrâniyye*, *Mesîhiyye* ve *İseviyye*” kelimeleri kullanılmaktadır.⁸⁷

Hıristiyanlık, muhtelif Arap kabileleri arasında az da olsa yayılma ortamı bulmuştur. Hıristiyan din adamlarının Araplar içinde “kendi dinlerine yeni mensuplar kazandırma (*misyonerlik*) faaliyeti”⁸⁸ konusunda oldukça başarılı çalışmalar yaptıkları anlaşılmaktadır.

Putperestliğin iptidaî ve sade yapısına nispetle Hıristiyanlığın şâsaalı mistik câzibesini, bu dinin mensuplarının zengin kültürü, dînî âyin ve kıyâfetleri, gösterişli mâbedleri, buralarda bulunan çeşitli ikona ve heykeller yanında, özellikle hıristiyan misyoner ve râhiplerin başarılı telkin ve çağrı faaliyeti, Araplar'ın gönüllerini bu dine çekmiş olmalıdır. Bu çerçevede, bölgedeki göçebe Arap kabilelerinden toplu olarak Hıristiyanlığı benimseyenler⁸⁹ olduğu gibi; mensuplarının bir kısmının bu dini seçtiği Tağlib⁹⁰ ve Lahm⁹¹ gibi kabileler de vardı.

Hıristiyanlık, Suriye, el-Cezîre ve Irak gibi Arabistan'ın hem kuzey bölgesinde hem de Arap Yarımadası'nın deniz ulaşımına elverişli sahil bölgelerinde büyük ölçüde yayılma imkânı buldu. Hıristiyanlığın yaygın halde bulunduğu Habeşistan⁹² ve Kuzey Yemen'deki

⁸⁵ Bk. Âl-i İmrân 3/52; es-Saf 61/14. Bu konuda yapılmış müstakil bir çalışma için bk. Şinasi Gündüz, “İslâm'da Öteki'nin Bilimi”, *Kur'an'daki Hanîf/ler ve Nasârâ Üzerine Araştırmalar* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 287vd.; Mahmut Aydın, “Nâsıra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/397-399.

⁸⁶ Geniş bilgi için bk. Mahmut H. Şakiroğlu, “Haç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/522-525; Günay Tümer, “Çarmıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/230.

⁸⁷ Bk. Kürşat Demirci, “Hıristiyanlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/328; Mustafa Sinanoğlu, “Hıristiyanlık (İslâm Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/364.

⁸⁸ Bu propaganda faaliyeti hakkında geniş bilgi için bk. Şinasi Gündüz, “Misyonerlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/193-199.

⁸⁹ Bk. Ahmet Ağırakça, “Gassânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/397-398; Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 157-165.

⁹⁰ Bk. Casim Avci, “Tağlib (Benî Tağlib)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/374-375.

⁹¹ Bk. Mehmet Ali Kapar, “Lahmîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/54-55; Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 167vd.

⁹² Bk. Levent Öztürk, “Etiyopya (Tarih)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/492; Levent Öztürk, “Necâşî Ashame”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/476.

Necran'a⁹³ gelip yerleşen "Monofizitler"⁹⁴ sayesinde, bu dinin Arabistan'ın güney bölgesinde de pek çok müntesibi bulunmaktaydı.⁹⁵

Gerek Kur'ân'da gerekse hadislerde Hıristiyanlığın muhtevâsıyla ilgili olarak, daha çok bu dinin peygamberi Hz. İsa, onun insanlığa getirmiş olduğu İncil ve bu dinde râhipler zümresi tarafından ihdâs edilip benimsenmiş olan "ruhbanlık" kurumuyla ilgili konuların ve bunlara ilişkin yanlışların ele alınıp eleştirildiği görülmektedir. Doktrinel kaynakları göz önünde bulundurulduğunda "İsa Mesih" anlayışı üzerine temellendirilmiş olan bir inanç sistemine sahip bulunan bu dinin "kurtuluş" anlayışına göre İsa Mesih, hem Tanrı'nın oğlu hem de insanlığın "aslî günah"tan kurtarıcısıdır.⁹⁶

Nitekim İslâm âlimleri de yazdıkları reddiyelerde, hıristiyanları, *teslîs*⁹⁷ gibi oldukça sıkıntılı ve tevhîde tamamen aykırı "üçlü bir ilâh inancı"ni benimsedikleri; kendilerine gönderilen kutsal metinlerin metin ve anlamlarını çarpıtıp *tahrîf*⁹⁸ ettikleri ve kutsal kitaplarında yer alan ve Hz. Muhammed'in nübüvvetini müjdeleyen ifadeleri (*tebşîr*)⁹⁹ *tahrîf* etmeye kadar uzanan birtakım değişikliklere tâbi tuttıkları gibi gerekçelerle ciddi biçimde eleştirmişlerdir.¹⁰⁰

3. Sâbiîlik

Kur'ân'da kendilerinden söz edilen dînî topluluklardan biri de, kaynaklarda "Güney Mezopotamya'da yaşayan ve ışık-karanlık düalizmine dayalı gnostik inançlarıyla tanındıkları" belirtilen¹⁰¹ Sâbiîler'dir. Kur'ân'da onlardan söz edilen üç âyet-i kerîme,¹⁰²

⁹³ Bk. Mustafa L. Bilge, "Necran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/507-408; Mustafa Fayda, "Mübâhele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/425.

⁹⁴ İsa Mesih'te tek tabiat bulunduğuna inanan Hıristiyanlar hakkında kullanılan bu terim için bk. Ömer Faruk Harman, "İsa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/468; Mehmet Aydın, "Hıristiyanlık (Mezhepler ve Tarikatlar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/355; Mehmet Çelik, "Süryânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/176.

⁹⁵ Bu konuda geniş bilgi için bk. Zekiye Sönmez, *İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde arap yarımadası'nda hıristiyanlık* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012); Kılıç, "Kur'an'da Ulûhiyet Anlayışı Üzerine", 214-215.

⁹⁶ Bk. Harman, "İsa", 22/465-466; Günay Tümer, "Aslî Günah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/496.

⁹⁷ Bk. Jacques Waardenburg, "Teslîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/548-552.

⁹⁸ Bk. Muhammet Tarakçı, "Tahrîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/433-424.

⁹⁹ Bu konuya ilişkin ciddi bir akademik çalışma için bk. Fadıl Aygün, *Son Peygamberi Müjdelemek/ Beşairün Nübüvve* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017).

¹⁰⁰ Bk. Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara karşı yazdığı reddiyeler ve tartışma konuları* (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1989); Sinanoğlu, "Hıristiyanlık", 17/364-367; Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/519-521.

¹⁰¹ Bk. Şinasi Gündüz, "Sâbiîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/341; Şinasi Gündüz, "Kur'an'daki Sâbiîler'in Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme" (Türkiye 1. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (24-25 Eylül 1992), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1993), 43vd.; Şinasi Gündüz, *Son gnostikler Sâbiîler: inanç esasları ve ibadetleri* (Ankara: Vadi Yayınları, 1995).

¹⁰² Söz konusu âyetler için bk. el-Bakara 2/62; el-Mâide 5/69; el-Hac 22/17. Bu âyetlerde zikredilen "Sâbiîler" ile kimlerin kastedildiği konusunda birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Bu konuda bilgi için bk. Gündüz, "Sâbiîlik", 35/342-343; Çağfer Karadaş, "Sâbiîler Meselesi -Kur'an'daki Sâbi Kavramının Sâbiî veya Sâbie Olup Olmadığı Problemi-", *Dergiabant* 1/1 (15 Haziran 2013).

“son ilâhî mesajın indiği coğrafyada onlar hakkında bilgi sahibi olunduğunu ve kendileriyle çeşitli münasebetler kurulduğunu göstermektedir”.

Nitekim bu konuyu inceleyenler, Mekkeliler'in: “dinden çıkan, din değiştiren ve sapanlar” anlamında kullandığı “Sâbiî” kelimesinin, Kur'ân'da zikri geçen Sâbiîler ile ilişkili olmasını muhtemel görmektedir¹⁰³ Her ne kadar Sâbiîler, kendi dinlerinin Hz. Âdem ile birlikte başlayan ilk din olduğunu iddia etseler de, araştırmacılar konuyla ilgili çalışmalarında Sâbiîliğin tarihçesinin günümüzden yaklaşık iki bin yıl önce başladığını, bu dinin milâttan önce son iki yüzyıl içinde Filistin-Ürdün bölgesinde karşılaşılan bazı heterodoks Yahudi akımları arasında filizlendiğini kaydetmektedir.¹⁰⁴ Aynı araştırmacılar Sâbiî öğretlerinde, “metafizik evren ile içinde yaşanan evrenin oluşturduğu bir düalizmin hâkim olduğunu” kaydederler. Gnostik karakterli bu düalizme göre, bir tarafta “ışık ve nûr âlemi”, diğer tarafta da “karanlık âlemi”nin bulunduğu inanılmaktadır.¹⁰⁵

4. Mecûsîlik

Araplar arasında fazla yayılma imkânı bulamamış olsa da, nüzûl öncesinde Arap Yarımadası'nın çevresinde mensubu bulunan dinlerden biri de Mecûsîliktir. “Zerdüştiliğin eski İran inanç ve gelenekleriyle karışmasından oluşan bu dinden”¹⁰⁶ Kur'ân-ı Kerîm'de sadece bir âyette¹⁰⁷ söz edilmiştir.

Yukarıda da belirtildiği üzere Mecûsîlik, Zerdüş'tün (Zoroaster)¹⁰⁸ tebliğ ettiği, monoteist teoloji içeren bazı inanç ve düşüncelerin eski İran inanç ve gelenekleriyle mezcedilmesinden oluşmuş olan bir dindir. Bu din, İslâm kaynaklarında Mecûsiyye; Batı kaynaklarında ise tebliğcisi Zerdüş'tün adından dolayı Zoroastrianism ve bu dinde “iyilik tanrısı” olarak kabul edilen Ahura Mazda'nın (Hürmüz)¹⁰⁹ isminden hareketle “Mazdeizm” olarak adlandırılır. Mecûsîlik, “ateş kültü” ile ilgili bazı inanç ve dinsel uygulamaları (ritüel) içermesi sebebiyle de Türkçe'de “Ateşperestlik” adıyla bilinir.

Zerdüş'ten henüz hayatta iken Tacikistan ve Belûcistan'ı içine alan Hârizm bölgesinde yayılma imkânı bulan bu din, onun ölümünden sonra İran'ın genelinde oldukça yaygın bir din haline gelmiştir. Çeşitli dinlerde kutsallaştırılan, hem mânevî temizlenme hem de ceza unsuru olarak kabul edilen, genellikle de birtakım sembolik anlatımlar için kullanılan “ateş kültü” nün Eski Zervanizm ile Zerdüş'tiliği birleştiren İran Mecûsîliğinde önemi çok büyüktü. Bu dinde, yedinci yaratılışla özdeşleştirilen ve ilâhî varlıklardan Aşe Vehişte tarafından korunduğuna inanılan ateş, “tanrının yarattığı saf, temiz ve iyi bir varlık” olarak kabul edilir. Yaygın ve genel inanışın aksine Mecûsîlik'te ateş, “bir tapınma objesi yahut

¹⁰³ Bk. Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 288.

¹⁰⁴ Bk. Gündüz, “Sâbiîlik”, 35/ 342.

¹⁰⁵ Bk. Şinasi Gündüz, “Sâbiîlikte Din ve Din Anlayışı”, *Dinler Tarihi Araştırmaları II (Sempozyum: 20-21 Kasım 1998 Konya)* (Ankara: Dinler Tarihi Derneği, 2000), 135-150; Kılıç, “Kur'an'da Ulûhiyet Anlayışı Üzerine”, 209-210.

¹⁰⁶ Bk. Şinasi Gündüz, “Mecûsîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/279; Cahid Kara, *İslâm Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîlerin Sonuna Kadar)* (İstanbul: Hikmetevi, 2015).

¹⁰⁷ Bk. el-Hac 22/17.

¹⁰⁸ Zerdüş'ten hakkında geniş bilgi için bk. Asiye Tıgılı, *Zerdüş'ten Hayatı ve Öğretisi* (Beyan Yayınları, 2004).

¹⁰⁹ Bk. Mustafa Sinanoğlu, “Hürmüz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/495-496.

bir tanrı değil, tanrısal saflığın, temizliğin ve iyiliğin sembolü” olarak görülür.¹¹⁰ Bu sebeple erken dönemlerden itibaren ateş, Mecûsî tapınaklarında önemli bir yer işgal etmiştir.¹¹¹ Nitekim çeşitli kaynakların Hz. Peygamber’in doğumu sırasında yaşanan ve mûcizevî şekilde söndüğünü kaydettikleri ateş,¹¹² resmî dini Mecûsîlik olan Sâsânîler’in tapınaklarında yanan ünlü “*bin yıllık sönmeyen ateşi*” idi. Bilindiği üzere Eski İran’da, içinde kutsal ateşin yandığı “*âteşkede*” denilen tapınaklar bulunmaktaydı.¹¹³

Nüzûl dönemindeki Irak coğrafyasında, zaman zaman Sâsânîler’in hâkimiyeti altına giren ve bazı Arap kabilelerinin de yaşadığı el-Cezîre bölgesinde Mecûsîler ile Araplar arasında bazı yakın temasların olduğu, Mekkeliler’in de ticârî faaliyet çerçevesinde zaman zaman onlarla çeşitli münasebetlerde buldukları bilinmektedir. Bununla birlikte bu din, Araplar arasında çok fazla yayılma imkânı bulamamıştır. Böyle bir sonuçla karşılaşılmasında, Arap geleneğinin Mecûsî geleneğiyle uyuşmamasının etkili olduğu kaydedilmektedir.¹¹⁴

Sonuç

Tevhîde Aykırı İnançların Esmâ-i Hüsnâ’dan Bazısıyla Tashihi

Dinler tarihi alanında yapılan araştırmalar, ilkel inanışları da kapsayacak şekilde, bütün inanç sistemlerinin hemen hepsinde bir “Allah inancı”nın mevcut olduğu neticesini bize vermektedir. Bu araştırmaların sonuçları, bütün inanç sistemlerinde başlangıçta, Allah’ın varlığı ve birliğine dayalı temel bir telakkinin bulunduğunu, çok tanrı inancının (*politeizm*) ise aslından bir “*sapma*” ve “*kayma*” olarak sonradan ortaya çıktığını belgeler durumdadır. Bu sonuç, bütün semâvî kitapların konuyla ilgili beyânlarına da uygun düşmektedir.¹¹⁵

İslâm öncesinde ve nüzûl döneminde yaşayan Araplar’ın genellikle puta taptıkları bilinmektedir. Kur’ân’da bu konuya sıklıkla temas edilmekte, yukarıda da işaret edildiği üzere, onların tapındıkları bu putların isimlerinden de söz edilmekte, ancak “*en güzel isimlerin* (esmâ-i hüsnâ) *Allah’a ait olduğu*” vurgulanmaktadır.¹¹⁶ Bununla birlikte bu putperest müşrik Araplar’ın, mensup oldukları muhtelif kabilelere ait olmak üzere, sayısı yüzlerle ifade edilen putların¹¹⁷ üstünde “*yüce bir tanrı*”nın bulunduğu inancını taşıdıkları da anlaşılmaktadır. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm, onların “*Allah*”, “*Azîz*”, ve “*Alîm*” diye adlandırdığı bu yüce Tanrı’nın hem kendilerini hem de bütün evreni yarattığına, güneşi, ayı belli bir nizâma bağladığına, yağmur yağdırarak yeryüzünü tüm canlıların beslenip

¹¹⁰ Bk. Kılıç, “Kur’an’da Ulûhiyet Anlayışı Üzerine”, 210-211.

¹¹¹ Bk. Gündüz, “Mecûsîlik”, 282-283.

¹¹² Bk. Gülgün Uyar, *Hz. Muhammed’in Risalet öncesi hayatına Dair bazı Rivayet farklarının Tesbiti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 35.

¹¹³ Bk. Hikmet Tanyu, “Ateş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/52-53.

¹¹⁴ Bk. Demircan, *Kur’an’ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 289.

¹¹⁵ Bk. Topaloğlu, “Allah”, 2/472.

¹¹⁶ Örnek olarak bk. en-Necm 53/19-20; el-A’râf 7/180.

¹¹⁷ Bu putların isimleri ve hangi kabileye ait oldukları konusunda geniş bilgi için bk. Demircan, *Kur’an’ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 108-155.

yaşamalarına elverişli hâle getirdiğine inandıklarını haber vermektedir.¹¹⁸ Ayrıca onların zaman zaman, kendisini “Allah” diye adlandırdıkları bu yüce varlık üzerine çeşitli yeminler ettiklerini,¹¹⁹ hayatlarının çok sıkıntılı ve tehlikeli dönemlerinde sadece O’na sığındıklarını¹²⁰ ve O’nu “Kâbe’nin Rabbi” olarak kabul ettiklerini¹²¹ ifade etmektedir.

Yine Kur’ân, Câhiliye Arapları’nın böyle bir “Yüce Tanrı” (Allah) inancına sahip olmalarına rağmen, putlara tapınmaya yönelmelerinin, bu putların kendilerini Allah’a yaklaştıracığı ve bunların O’nun nezdinde kendilerine *şefâatçi* olacağı şeklindeki birtakım yanlış varsayım ve kanaatlerine bağlı olduğunu haber vermektedir.¹²²

Bazı Batılı yazarlar, Câhiliye Arapları’nda tespit edilen böyle bir Yüce Tanrı inancının, çevredeki Yahudi ve Hıristiyanların tesiriyle oluştuğunu öne sürmektedir.¹²³ Her ne kadar bu iddia, teorik olarak mümkün ve doğru gibi görünmekle birlikte, nüzûl ortamındaki Araplar’ın yabancı etkilere açık olabilecek bir din arayışı içinde bulunmayışları, ayrıca onların gerek Yahudiler gerekse Hıristiyanlarla yaşadıkları olumsuz ve ilgisiz ilişkileri dikkate alındığında, ileri sürülen bu iddianın doğru kabul edilmesi pek de mümkün görünmemektedir. Ayrıca Araplar’ın gerek puta tapıcılık anlayışlarında, gerekse sahip oldukları bu “Yüce Tanrı anlayışı” içinde, ne “Yahudi antropomorfizmi”nin (*insanbiçimci tanrı tasavvuru*) ne de Hıristiyanlığın “Teslîs Akîdesi”nin izlerini görmek mümkündür.

Kanaatimizce İslâm öncesi Arapları’nın dinî hayatında görülen Yüce Tanrı inancını, Hz. İbrâhim’den kalan Hanîf dininin tanrı inancına dayandırmak daha isabetli bir değerlendirme olacaktır. Zira Hz. Peygamber’in nübüvvet ve risâlet ile görevlendirilmesinden önceki dînî hayatı¹²⁴ ve onun tebligâtının ilk muhataplarının gönüllerinin derinliklerinde yatan ulûhiyet inancı da Hz. İbrâhim’in dâvet ettiği Hanîf inancında ortaya konulan tevhîd anlayışına uygundu. Nitekim Resûl-i Ekrem de evrensel çağrısını, bu inanç temeli üzerine oturtmuş, bundan dolayı da başarılı olmuştur¹²⁵

Gelinen bu noktada, nüzûl döneminde, ulûhiyet anlayışı bakımından yukarıdan beri özetlenmeye çalışılan durumu sergileyen Câhiliye Arapları’nı, “uzaklaştıkları gerçek Allah inancına yaklaştırma hususunda Kur’ân’ın nasıl bir yöntem izlediği?” sorusunun öncelikle cevaplandırılması gerekmektedir. Bu yüzden de tarih boyunca bütün peygamberler tarafından ilgili ümmetlere yapılan tevhîd çağrısının, son ilâhî dâvetin muhatapları olan Câhiliye Arapları’na nasıl yapıldığını, bu hususta daha çok hangi kelime ve terkiplerin kullanıldığını tespit etmek büyük önem arz etmektedir. Bu tespit sayesinde ilâhî irşâdın, şirki iptal edip tevhîd inancını insan zihninde yeniden tesis etme konusunda,

¹¹⁸ Bk. el-Ankebût 29/ 61, 63; ez-Zuhruf 43/9.

¹¹⁹ Bk. el-En’âm 6/109; en-Nahl 16/38.

¹²⁰ Bk. el-En’âm 6/40-41; Yûnus 10/22.

¹²¹ Bk. Kureyş 106/3.

¹²² Bk. Yûnus 10/18; ez-Zümer 39/3.

¹²³ Bk. Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975), 99-105.

¹²⁴ Bk. Kılıç, “Kur’an’da Ulûhiyet Anlayışı Üzerine”, 212.

¹²⁵ Bk. Âl-i İmrân 3/67. Hz. Peygamber de tebliğ ettiği dinin: “Yahudilik ve Hıristiyanlık değil, müsâmahakâr bir tek tanrı din (*el-Hanîfiyye es-semha*)” olduğunu (bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/266; 6/116, 233) ve Allah nezdinde makbul sayılacak dinin mutlaka bu özelliklere sahip olması gerektiğini belirtmiştir (bk. Buhârî, “İmân”, 29; Tirmizî, “Menâkıb”, 32, 64).

tıpkı ahkâm konularında olduğu gibi, herhangi bir “*Tedrîc Metodu*” uygulayıp uygulamadığını belirlemek de mümkün olacaktır. Her ne kadar Kur’ân’ın sûre ve âyetlerinin nüzûl tarihlerini ve sebeplerini tam ve kesin olarak bilmekten mahrûm isek te,¹²⁶ Kur’ân’ın ilk muhatapları olan müşrik zihniyete, tevhîd inancının ilk defa nasıl sunulduğunu ve Kur’ân’da Allah Teâlâ’nın öncelikle hangi vasıflarla nitelendiğini tespit etme işine, İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğunun ilk defa indiğini ittifakla kabul ettiği Kur’ân âyetlerini¹²⁷ inceleyerek başlayabiliriz. Söz konusu âyetlerde, müşrikler tarafından tapınmaya lâyık bulunarak bâtil tanrılara izâfe edilen, ancak gerçekte Allah’a ait birer niteleme ismi olan “*rab*”¹²⁸ ve “*ilâh*”¹²⁹ lafızlarının sıklıkla ve özellikle kullanıldığını, ayrıca bunların Allah’a ait birer “**isim-sıfat**” olduğunun kuvvetle vurgulandığını görüyoruz. Bilindiği üzere “**müşrik zihniyet**”, Allah’ı sadece kuru bir mefhûm olarak kabul etmekte, ancak O’nu kendisine ulaşılması çok zor yüce bir varlık olarak görmekte, böylece sadece çok sıkıştıkları veya sıkıştırıldıkları zaman dilimlerinde, sırf teorik planda O’nun varlığını itirâf etmeye kendilerini mecbur hissetmekte, ancak günlük hayatlarında “**Allah**” sözünün onlar için ifade ettiği herhangi bir mânevî karşılık bulunmamakta (***lafz-ı bî-medlûl***), bu yüzden de o yüce varlığın kendilerine herhangi bir sorumluluk yüklediğini düşünmekteydiler.

Kur’ân’ın ilk muhatapları, aslında Allah’a ait olan bu “*rab*” (*erbâb*) ve “*ilâh*” (*âlihe*) ifadelerini, âdetâ O’ndan gasp etmek sûretiyle kendi bâtil tanrılarına şuursuzca ve insafsızca dağıtmışlardı. Ancak Kur’ân, daha ilk inen âyetlerinden itibaren müşriklerin yaptığı bu haksızlık ve zorbalığa dikkat çekmiş, özellikle bu iki ilâhî ismin gerçek anlam ve içeriğini açıkça ortaya koymuş, muhataplarını akıl yürütmeye dâvet ederek söz konusu her iki ilâhî ismin de asıl sahibine geri verilmesini sağlamıştır.

Nitekim İslâm’ın tevhîd dâvetinin başlangıcındaki âyet-i kerîmelerde “*rab*” ve “*ilâh*” kelimeleriyle birlikte kullanılan çeşitli lafızlar, bu iki ismin anlam ve kapsamını çok belirgin bir duruma getirmiş, böylelikle müşriklerin zihninde yerleşmiş olan birtakım

¹²⁶ Tefsir ilminin “Kur’ân’ın bir âyet veya sûresinin ne zaman, nerede, hangi şartlar içinde ve hangi olayla ilgili olarak indirildiğini araştıran” alt disiplinine “ilm-i esbâb-ı nüzûl” denmektedir. Kur’ân’ın anlaşılması ve tefsiri hususunda büyük önem taşıyan bu ilim dalı hakkında geniş bilgi için bk. Muhsin Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995); Abdulhamit Birişik, “Kur’ân (Kur’ân İlimleri)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/403.

¹²⁷ Nüzûl sürecinde birinci olarak Alâk sûresinin ilk beş âyetinin (96/1-5); ikinci olarak Müddessir sûresinin ilk beş âyetinin (74/1-5); üçüncü olarak Müzzemmil sûresinin ilk dokuz âyetinin (73/1-9); dördüncü olarak Nûr sûresinin ilk on altı âyetinin (24/1-16) beşinci olarak da Fâtiha sûresinin (1/1-7) bir bütün halinde nâzil olduğu kaydedilmektedir. Bk. Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: y.y., 1971), 1/8.

¹²⁸ Bu kelimenin çeşitli anlamları ve Kur’ân’daki kullanım tarzı konusunda bk. Metin Yurdağür, *Allah’ın Sıfatları* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1984), 34vd.; Metin Yurdağür, *Esmâ-i Hüsnâ’yı Anlama Kılavuzu* (İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 91-97; Bekir Topaloğlu, “*Rab*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/372-373.

¹²⁹ Bu kelimenin çeşitli anlamları ve Kur’ân’daki kullanımını konusunda bilgi için bk. Yurdağür, *Allah’ın Sıfatları*, 38-39, 63-65; Yurdağür, *Esmâ-i Hüsnâ’yı Anlama Kılavuzu*, 98-100; Yusuf Şevki Yavuz, “*İlâh*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/64. Bu kelime, gerçek mâbûdun sadece Allah olduğunu göstermek üzere: “*lâ ilâhe illâ hû* ve “*lâ ilâhe illallah*” şeklindeki, nefiyden sonra ispata geçen ve Arapça’da “te’kîd-hasr” ifade eden, “kelime-i tevhîd” formülünde asıl anlamını bulmuştur. Bk. Hatice Kelpetin Arpaguş, “*Kelime-i Tevhid*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/214.

yanlış anlayış, kayma ve sapmalar düzeltilmiş, böylece “İslâm'ın sunduğu tevhîd akîdesinin, ulûhiyet ve rubûbiyet anlayışının zihinlere doğru bir şekilde yerleşmesi sağlanmıştır”.

Buna göre Arapça'da sözlük anlamı olarak: “Kendisine itâat olunan efendi, mâlik, seyyid, idare eden, gözetip koruyan, ıslâh edip geliştiren” gibi mânalar taşıyan rabbın en önemli vasfını Kur’ân, daha ilk inen âyetlerinden itibaren “insanın da içinde bulunduğu bütün evreni yaratma, yürütme ve ihtiyaçlarını karşılama” (halk) olarak belirtmiş; böylece müşrik muhataplarına kendilerinin “rab” veya “ilâh” olarak niteledikleri bâtil tanrılarının aslâ “yaratana” (hâlık) değil, “birer yaratılmış varlık” (mahlûk) olduklarını, “rab” olarak nitelenebilmenin en önemli ve öncelikli şartının “halk” (yaratma) olduğunu; birer tanrı olarak kabul ettikleri putların ise, bizzat kendileri tarafından çeşitli nesnelere yapıp oluşturulan birer mahlûk oldukları, dolayısıyla onlara hiçbir şekilde “rab” ve “ilâh” denilemeyeceğini belirtmiş, “Rab” isminin kapsamı, Fâtiha Sûresi’nde geçen ve evrendeki bütün varlıkları içine alan “Rabbü'l-âlemîn” ifadesiyle; “İlâh” isminin tam anlamı ise İslâm’a girişin en vecîz ifadesi olan “Kelime-i Tevhîd” cümlesindeki “lâ ilâhe illah” ifadesiyle âdetâ taçlanmıştır.¹³⁰

Kaynakça

- Ağırakça, Ahmet. “Gassânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/397-398. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ağırakça, Ahmet. “Nabatîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/257-258. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Akay, Akif. *İslam İnancında Şefaat*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2016.
- Albayrak, Kadir. “Keldânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/207-210. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Algül, Hüseyin. “Evs (Benî Evs)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/541-542. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Algül, Hüseyin. “Himyerîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/62-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Alıcı, Mustafa. “Şefaat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/411-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Apak, Adem. *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*. İstanbul: Kuramer, 2017.
- Apak, Adem. “Tay (Benî Tay)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/187-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Apak, Adem. “Uzzâ”. *Cahiliye Arapların İlahları*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Arpaguş, Hatice Kelpetin. “Kelime-i Tevhid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/214-215. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Arslantaş, Nuh. *Hız Muhammed Döneminde Yahudiler*. İstanbul: Kuramer, 2016.
- Arslantaş, Nuh. “Zûnüvâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/511-513. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Avcı, Casim. “Kaynukâ’ (Benî Kaynukâ’)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/88. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Avcı, Casim. “Kurayza (Benî Kurayza)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/431-432. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Avcı, Casim. “Tağlib (Benî Tağlib)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/374-375. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

¹³⁰ Bk. Yurdagür, *Allah’ın Sıfatları*, 37-38; Yurdagür, *Esmâ-i Hüsnâ’yı Anlama Kılavuzu*, 91-100.

- Aydın, Fuat. "Nesr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/11. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Aydın, Mahmut. "Nâsıra". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/397-399. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aydın, Mehmet. "Hıristiyanlık (Mezhepler ve Tarikatlar)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/353-358. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Aydın, Mehmet. *Müslümanların Hristiyanlara karşı yazdığı reddiyeler ve tartışma konuları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1989.
- Ayğan, Fadıl. *Son Peygamberi Müjdelemek/ Beşairün Nübüvve*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Balcı, İsrail. "Kur'an'da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: el-Menât". *Cahiliye Arapların İlahları*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Bilge, Mustafa L. "Akabe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/209-210. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Bilge, Mustafa L. "Necran". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/507-508. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Birişik, Abdulhamit. "Kur'an (Kur'an İlimleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/401-404. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Garânîk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/361-366. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Kur'an'ı Kerim ve Hanifler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1-4 (01 Haziran 1963), 81-92.
- Cevâd 'Alî, Cevâd 'Alî. *el-Mufaşşal fî Târîhi'l-'Arab Kıble'l-İslâm*. 2 Cilt. b.y.: y.y., 1422/2001.
- Cilacı, Osman. "Kitâbü'l-Esnâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/100-101. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Çağrı, Mustafa. "Arap (İslâm'dan Önce Araplar'da Din)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/316-321. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çağrı, Mustafa. "Gurur". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/212-213. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çağrı, Mustafa. "Kibir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/562-563. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Çağrı, Mustafa. *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*. İstanbul: Kuramer, 2017.
- Çağrı, Mustafa. "Ucb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/36-37. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çalışkan, İsmail. *Kur'an'da Din Kavramı*. Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Çelik, Mehmet. "Süryânîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/175-178. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Demircan, Adnan. *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*. İstanbul: Kuramer, 2020.
- Demirci, Kürşat. "Hıristiyanlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/328-340. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Demirci, Muhsin. "Esbâb-ı Nüzûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/360-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Erdem, Sargon. "Amâlika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/556-558. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Eroğlu, Muhammed. "Ashâbü'l-Uhdûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/471. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Erul, Bünyamin. "Varaka b. Nevfel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/517-518. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Fayda, Mustafa. "Mübâhele". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/425. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Fehd, Tevfik. "Menât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/121-122. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Güç, Ahmet. "Put". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/364-365. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- Güç, Ahmet. "Putperestlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/365-368. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Gündüz, Şinasi. "Harrânîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/240-242. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Gündüz, Şinasi. "İslâm'da Öteki'nin Bilimi". *Kur'an'daki Hanîf/ler ve Nasârâ Üzerine Araştırmalar*. ed. Fuat Aydın. 287-309. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Gündüz, Şinasi. "Kur'an'daki Sâbiîler'in Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme". *Türkiye 1. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (24-25 Eylül 1992)*. 43-81. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1993.
- Gündüz, Şinasi. "Mecûsîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/279-284. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Gündüz, Şinasi. "Misyonerlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/193-199. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Gündüz, Şinasi. "Sâbiîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/341-344. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Gündüz, Şinasi. "Sâbiîlikte Din ve Din Anlayışı". *Dinler Tarihi Araştırmaları II (Sempozyum: 20-21 Kasım 1998 Konya)*. 135-150. Ankara: Dinler Tarihi Derneği, 2000.
- Gündüz, Şinasi. *Son gnostikler Sâbiîler: inanç esasları ve ibadetleri*. Ankara: Vadi Yayınları, 1995.
- Gündüz, Şinasi. "Süvâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/182-183. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Gürkan, Salime. "Temel Kavramlar". *Kur'an'da Yahudiler*. ed. Ömer Faruk Harman. 29-121. İstanbul: Kuramer, 2019.
- Harman, Ömer Faruk. "Hûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/279-281. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Harman, Ömer Faruk. "İnanç ve İbadetleri". *Kur'an'da Yahudiler*. ed. Ömer Faruk Harman. 29-121. İstanbul: Kuramer, 2019.
- Harman, Ömer Faruk. "İsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/465-472. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Harman, Ömer Faruk. "Yahudilik (İslâm Kaynaklarında Yahudilik)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/220-226. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Harman, Ömer Faruk. "Yegûs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Harman, Ömer Faruk. "Yeûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/508. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hökelekli, Hayati. "Fıtrat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/47-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.
- Kapar, Mehmet Ali. "Kâ'b b. Eşref". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/3-4. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kapar, Mehmet Ali. "Kus b. Sâide". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/460. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kara, Cahid. *İslâm Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîlerin Sonuna Kadar)*. İstanbul: Hikmetevi, 2015.
- Karadaş, Çağfer. "Sâbiîler Meselesi -Kur'an'daki Sâbiî Kavramının Sâbiî veya Sâbie Olup Olmadığı Problemi-". *Dergiabant* 1/1 (15 Haziran 2013). 1-23.
- Kaya, Remzi. "Ehl-i Kitap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/516-519. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. "Bi'set". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/217-218. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kelpetin, Mahmut. *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*. İstanbul: Kuramer, 2016.
- Kılıç, Recep. "Kur'an'da Ulûhiyet Anlayışı Üzerine". *Kur'an'ı Anlamanın Fikri Arkaplanı: Varlık Bilgi İnsan*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. 207-209. İstanbul: Kuramer, 2017.

- Kırca, Celal. "Âd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/333-334. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kırca, Celal. "Semûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/500-501. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kuzgun, Şaban. "Hanîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/33-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan b. 'Alî. *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. thk. M. Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 Cilt. Beyrut: y.y., 1384-85/1964-65.
- Önkal, Ahmet. "Cürhüm (Benî Cürhüm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/138. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Önkal, Ahmet. "Hazrec (Benî Hazrec)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/143-144. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özaydın, Abdülkerim. "Amr b. Lühay". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/87-88. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özerverli, M. Sait. "Dîn-i Kayyim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/351. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özkan, Halit. "Zeyd b. Amr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/316-317. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özkuyumcu, Nadir. "Nadîr (Benî Nadîr)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/275-276. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öztürk, Levent. "Etiyopya (Tarih)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/491-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Öztürk, Levent. "Necâşi Ashame". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/476-477. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Rippen, Andrew. *Kur'an'daki Hanîf/ler ve Nasârâ Üzerine Araştırmalar*. çev. Fuat Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Hıristiyanlık (İslâm Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/364-368. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Hürmüz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/495-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Küfür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/533-536. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Reddiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/516-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Şirk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/193-198. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Sönmez, Zekiye. *İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde arap yarımadası'nda hıristiyanlık*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1. baskı., 2012.
- Söylemez, M. Mahfuz. "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri". *Cahiliye Araplarının Uluhiyet Anlayışı*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Söylemez, M. Mahfuz. "Cahiliye Döneminde Lât Kültü". *Cahiliye Araplarının İlahları*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Şakiroğlu, Mahmut H. "Haç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/522-524. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Tanyu, Hikmet. "Ateş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/52-55. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Tarakçı, Muhammet. "Tahrif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/422-424. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Tıgılı, Asiye. *Zerdüşt Hayatı ve Öğretisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Topaloğlu, Bekir. "Allah (Giriş)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/471-498. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Topaloğlu, Bekir. "Rab". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/372-373. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- Topaloğlu, Bekir. "Rahmân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/415-417. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Tüccar, Zülfikar. "Ümeyye b. Ebü's-Salt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/303-305. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Tülücü, Süleyman. "Kelbî, Hişâm b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/204-205. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Tülücü, Süleyman. "Ma'mer b. Müsennâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/551-552. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Tümer, Günay. "Aslî Günah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/496-497. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Tümer, Günay. "Âzer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/316-317. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Tümer, Günay. "Çarmıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/230. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Tümer, Günay. "Din (Genel Olarak Din)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/312-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Uludağ, Süleyman. "Gaflet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/283-284. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Usta, İbrahim. *İslam Öncesi Arap Mitolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Uyar, Gülgün. *Hız Muhammed'in Risalet öncesi hayatına Dair bazı Rivayet farklarının Tesbiti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Waardenburg, Jacques. "Teslîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yavuz, Şevket. "Uzzâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/268-269. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yavuz, Şevket. "Ved". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/589-590. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İlâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/64. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 9 Cilt. İstanbul: y.y., 1971.
- Yurdagür, Metin. *Allah'ın Sıfatları*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1984.
- Yurdagür, Metin. "Cibt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/520. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yurdagür, Metin. *Esmâ-i Hüsnâ'yı Anlama Kılavuzu*. İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Yurdagür, Metin. "Fetret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/475-480. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yurdagür, Metin. *İslam Düşüncesinde Fetret Kavramı*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2. Basım, 1998.
- Yurdagür, Metin. "Tâgüt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/372. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yüksel, Azmi. "Abîd b. Ebras". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/308-309. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Zeyveli, Hikmet. *Medine Sahifesi*. İstanbul: Kuramer, 2019.